

De zussen achter de muur

Mandy Robotham bij Boekerij:

De oorlogspianiste
De zussen achter de muur

Mandy Robotham

*De zussen achter
de muur*

Een verdeelde stad. Twee van elkaar gescheiden zussen.
Een onmogelijke keuze.

Vertaald door Annemarie de Vries

ISBN 978-90-492-0259-0
ISBN 978-94-023-2354-2 (e-book)
NUR 302

Oorspronkelijke titel: *The Girl Behind the Wall*
Vertaling: Annemarie de Vries
Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio
Omslagbeeld: © Shutterstock / Trevillion
Zetwerk: Mat-Zet bv, Huizen

© 2020 Mandy Robotham
© 2024 Nederlandse vertaling Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Aan hen die naast de Berlijnse Muur leefden,
overleefden, leden en stierven.*

Voorwoord

Muren maken onherroepelijk deel uit van onze geschiedenis, van de eeuwenoude Chinese Muur en de Muur van Hadrianus tot de nieuwste afzetting in de controversiële plannen van Donald Trump om een Mexicaanse muur te bouwen. Sommige zijn alleen bedoeld ter bescherming, maar vrijwel allemaal zorgen ze voor een bepaalde mate van afscheiding die niet alleen fysiek is. Hoewel het nooit de grootste, langste of sierlijkste scheidslijn was, wist de Berlijnse Muur, met zijn betekenis in de koude oorlog tussen verschillende politieke ideeën, de verbeelding van de wereld – en de verachting van het Westen – op te roepen. In de achtentwintig jaar van zijn bestaan, was hij met zijn ruwe, grillige, lelijke voorkomen het symbool tegen democratie.

Ik kan me goed herinneren dat ik op de ijsskoude avond van 9 november 1989 in een tankstation was toen de Berlijnse Muur viel, en dat ik daar de beelden zag van mensen die erbovenop klommen en op het bekladde beton inhakten, en dat ze pure blijdschap uitstraalden. Tijdens mijn jeugd was de Muur gewoon een deel van de Europese samenstelling; bij de Olympische Spelen en de Wereldkampioenschappen Voetballen waren er twee aparte Duitse teams die niets met elkaar te maken hadden, maar toen de grenzen wegvielen, voelde dat heel natuurlijk. Iedereen in het tankstation zweeg en glimlachte terwijl ze toekeken hoe de Muur viel.

De ontmanteling was het resultaat van maandenlange protesten en politiek gesteggel en bleek uiteindelijk onafwendbaar. Maar toen ik me er eenmaal in begon te verdiepen, was ik geschokt over hoe de Muur tot

stand was gekomen – dat met zo veel geheimzinnigheid en dubbelhartigheid een heel land voor de gek was gehouden, zowel in het oosten als in het westen, en dan de snelheid waarmee hij van de ene op de andere dag een feit werd. Ik begon me af te vragen wat de gevolgen moesten zijn geweest voor families, hoe het zou voelen als je hele leven op deze manier verscheurd werd, gewoon omdat je op het verkeerde moment op de verkeerde plek was: dat je bijvoorbeeld op bezoek was bij een vriend en daar moest blijven slapen omdat je de laatste tram had gemist, of dat je een weekendje de stad uit was en bij terugkomst aan de verkeerde kant bleek te zitten. Toen kwam de vraag: wat was de verkeerde kant eigenlijk? Wie waren de echte gevangenen? En de belangrijkste vraag: hoe kun je gewoon een stad doormidden splitsen, zowel fysiek als emotioneel?

Deze vragen vormen de basis van *De zussen achter de muur*. Net zoals in mijn vorige werken over de Tweede Wereldoorlog probeerde ik me voor te stellen hoe mensen onder een dergelijke onderdrukking functioneerden – hoe ze naar hun werk gingen, hun kinderen te eten gaven, hun leven leidden en het geluk probeerden te vinden terwijl het onrechtvaardige regime elk aspect van hun bestaan probeerde te reguleren. De ongekende schaduw van de pandemie heeft een tipje opgelicht van de sluier van dat soort beperkingen, maar het is slechts een fractie van wat er toen gebeurde: stel je voor dat die controle tien keer zo heftig is, met troepen met geweren op straat en de mogelijkheid dat je je leven laat als je je tegen de restricties verzet. Karin en Jutta zijn fictieve voorbeelden van de families die jarenlang gedwongen gescheiden waren door een bouwwerk dat niet alleen bedoeld was als tastbare grens, maar ook als strafmaatregel voor degenen die zich tegen de macht ervan verzette. Hij was misschien onbeweeglijk, maar de Muur heeft vele mensen gedood.

Het onderzoek voor dit boek was een openbaring maar ook een genot, dankzij de bondige boeken die erover geschreven zijn – waaronder *De Berlijnse Muur* van Frederick Taylor en *The Wall* van Christopher Hilton – en de geweldige documentaires en films van de geschiedenis in wording; ik heb heel wat uurtjes zitten staren naar zwart-witfilmpjes uit

die tijd om informatie te vergaren. Het is heel bijzonder dat de stad Berlijn zorg draagt voor het behoud van delen van die pijnlijke geschiedenis, maar ook voor de musea die elk aspect van het leven onder de Muur gedetailleerd beschrijven: het eigenzinnige DDR museum en de voorstellingen van het Oost-Duitse leven; het Stasimuseum – waar alles écht allemaal bruin lijkt – en de Hohenschönhausen-gevangenis, waar ik in de cellen van voormalige gevangenen ben geweest en me probeerde voor te stellen hoe hulpeloos ze zich moeten hebben gevoeld in de klauwen van de Stasi.

De getallen die genoemd worden, vertellen ook hun eigen verhaal: de Muur was meer dan 43 kilometer lang door het centrum van Berlijn heen en bijna 113 kilometer rondom de buitenwijken, waarbij 68 kilometer aan draadgaas was gebruikt bij wijze van eerste afscheiding, met bijna 114 kilometer aan schrikdraad, 186 wachttorens en 484 waakhonden, zoals Hans-Hermann Hertle benoemt in *The Berlin Wall Story*. Naast het bouwwerk was het een enorme technische onderneming.

De menselijke prijs was echter nog veel hoger. De West-Duitse politie vertelt over minstens 5075 succesvolle vluchtpogingen door de Muur en de zone des doods, inclusief 574 deserties van Oost-Duitse militairen en politieagenten. Van die pogingen waren er 1709 gevallen waarbij de grenswachters vuurwapens gebruikten en minstens 119 vluchtelingen gewond raakten. Er waren 37 bomaanslagen en, het meest huiveringwekkende getal, 138 mensen stierven op of rond de Berlijnse Muur in hun poging om die te ontsnappen. De jongste was net een jaar oud, de oudste tachtig, maar de meesten waren twintigers. Een onbekend aantal mensen is gestorven als gevolg van de zorgen of van de afschuwelijke impact die de Muur op hun levens en die van hun familie hadden. Iedereen verloor wel iets.

Ik hoop dat ik recht heb kunnen doen aan een stad die zoveel heeft overleefd in de twintigste eeuw en is uitgegroeid tot het Berlijn van vandaag: een bruisende stad vol cultuur en kunst, en waar de nadruk ligt op vrijheid. Als een bezoek aan de hoofdstad van Duitsland iets bewijst, is het dat afscheiding zinloos is, zoals in elk ander land ter wereld. Mensen

zijn gewoon mensen en die willen pertinent niet in een hokje worden geduwd, niet metaforisch en niet met behulp van een grote lelijke scheidingslijn.

Er is een reden dat de Muur viel en de mensen triomfeerden.

Een verdeeld Duitsland

‘Niemand is van plan om een muur te bouwen.’

Walter Ulbricht, leider Duitse Democratische Republiek,
Oost-Berlijn, 15 juni 1961

‘Vrijheid kent veel moeilijkheden en democratie is niet perfect,
maar we hebben nooit een muur hoeven optrekken om onze
mensen binnen te houden.’

John F. Kennedy, president van de Verenigde Staten,
West-Berlijn, 26 juni 1963

PROLOOG

De onthulling

13 augustus 1961, West-Berlijn

Met zijn blik gericht op de stille chaos die zich voor zijn neus afspeelt, gaan zijn gedachten vreemd genoeg uit naar de kaartenmakers – collega's bij zijn eigen overheidsinstellingen – die na vandaag hun lijnen op drastische wijze moeten aanpassen. Vooralsnog liggen ze veilig in hun bed te slapen, zich van geen kwaad bewust. Maar Hans Fleisch weet dat ze na het ontwaken zullen worden opgeroepen om hun donkerste potloden te slijpen en hun zwarte markeerstiften tevoorschijn te halen om het fenomeen vast te leggen dat zich voor zijn ogen voltrekt, nadat hij uit bed was gehaald om officieel als 'toeschouwer' vanuit het raam toe te kijken. Hij haalt zijn handen over zijn gezicht in een poging de vermoeidheid en het ongeloof weg te wrijven. In de hoop, maar niet de verwachting, dat deze nachtmerrie vanzelf overgaat.

Junior overheidsmedewerkers zoals hijzelf weten al maanden dat er iets speelt, net als de geallieerden – de Britten, Fransen en Amerikanen die de westelijke helft van Berlijn besturen. Ze hebben bewijs gezien van troepenbewegingen en diplomatieke onenigheden omtrent grenscontroles, en het was duidelijk dat de Oost-Duitse regering en hun Sovjet-raadgevers iets in hun schild voerden. Alleen wist niemand precies wat, en de Oost-Duitse bevolking al helemaal niet. Toch had de beste helderziende dit niet kunnen voorspellen.

Later hoort hij wat de heimelijke voorbereidingen van het Oosten precies inhielden: rond acht uur 's avonds op zaterdag de twaalfde – een

kille avond voor Berlijn in de zomer – was een aantal zorgvuldig uitgekozen functionarissen op de hoogte gebracht van het best bewaarde geheim van Europa. De verzegelde opdrachten voor ‘Operatie Rose’ werden geopend; alleen de hoogste functionarissen van de Oost-Duitse politie, grenscontroles en het leger werden voorzien van de details, terwijl duizenden grenswachters, politieagenten en leden van de paramilitaire groepen verteld werd om paraat te staan voor een niet nader te duiden taak. Misschien stonden ze wel in groepjes al rokend tegen elkaar te mompelen: ‘Waarvoor moeten we dan paraat staan?’ Zelfs degenen aan de frontlinie konden zich de omvang van wat er ging gebeuren niet voorstellen.

Om middernacht brak er een nieuwe dag op de kalender aan – in midden augustus, in een decennium dat nu al grote veranderingen beloofde – hoewel deze zonsopkomst door geschiedkundigen later in rood beschreven zou worden. Kort daarna werd door een hoge politicus in de Oost-Duitse regering het bevel tot de opmars gegeven. Tegen een uur ’s ochtends was Operatie Rose in volle gang.

En nu, terwijl Berlijn in slaap verzonken is, kijkt Hans Fleisch met afgrijzen naar zijn eigen stad terwijl de wereld een nieuwe, sombere dageraad in de Koude Oorlog tegemoet gaat. En een nieuw leven, zoals alle Duitsers vanaf dat moment gedwongen zijn te leiden.

DEEL 1

Scheiding

13 augustus 1961, West-Berlijn

Het geduw en getrek dringt Jutta's droom binnen als een poker in een haardvuur, terwijl ze zich uit haar slaap worstelt.

'Jutta, Jutta!' Dwingend gefluister van Hugo.

Haar ogen proberen te wennen aan het fluweelzwart van haar slaapkamer. Hij duwt zachtjes tegen haar aan, maar haar neef blijft een spookachtig verschijnsel in het donker.

'Wat is er aan de hand? Is er iets met Karin? Gaat het slechter met haar?' Jutta denkt meteen aan rampspoed en zelfs de dood, zo angstig is ze aldoor in haar nachtmerries – gedachten aan Karin die in dromen zwemt. Alleen zij.

'Nee, er is niets met Karin – tenminste, ik heb niets gehoord.' Hugo's woorden zweven door de lucht. Zijn wanhoop doet haar eindelijk ontwaken.

'Wat is er dan?' Ze komt overeind en wrijft de irritante slaap uit haar ogen.

'Er is buiten iets aan de hand. Ik ga op onderzoek uit. Ga je mee?'

Het is niet echt een vraag, of een keus. Om een of andere reden hoopt Hugo dat ze meegaat. Jutta is al eens eerder mee geweest als hij verslag moest doen voor het Berlijnse radiostation waar hij voor werkt. Hij is juniorverslaggever, net een treetje hoger dan stagiair en koffiejongen. De laatste keer was een half jaar geleden, tijdens een schermutseling bij de grens in de Invalidenstrasse, waar jongens vanuit het Westen projec-

tielen gooiden naar de grenswachters in het Oosten en vervolgens snel dekking zochten alsof ze zich achter hun moeders rokken schuilhielden. De westelijke en oostelijke politie maakten snel een einde aan het gedoe, aangezien ze geen van beiden trek hadden in een groot conflict om een paar steentjes, en Jutta had niet bepaald van de ervaring genoten.

‘Moet dat nou?’ vraagt ze slaperig.

‘Ik denk het wel, voor jezelf. Volgens het radiostation is er echt iets aan de hand. Ze denken dat er een muur gebouwd wordt.’

Ondanks de hitte van de afgelopen drie weken is het ’s nachts om drie uur best fris in West-Berlijn; Jutta rilt in haar dunne jasje. Ze heeft haar armen om Hugo’s middel heen terwijl ze op zijn tweetaktbrommer door de donkere straten rijden, oostwaarts naar de kwetsbare grens die hun stad verdeelt, en haar haastig bijeengebonden haar wappert als een zwarte vlag achter hen aan. Hoe dicht Hugo bij de grotere wegen komt, hoe meer mensen ze zien; geen hordes, maar meer mensen dan je zou verwachten na een uitgaansavond op de Kurfürstendamm op een zaterdag in augustus, en al helemaal omdat de stad half leeg is nu veel Berlijners naar hun vakantiehuizen op het platteland zijn getrokken. Toch horen ze, tot nu toe, geen wanklanken of protest. Ze zien alleen mensen naar hun eigen bestemming, de Brandenburger Tor, druppelen.

Eenmaal daar zien ze een groep mensen bij het monument staan – het enorme stenen symbool van Berlijns zwaarbevochten vrijheid. Het zijn er een stuk of honderd, gokt Jutta, maar er heerst een griezelige stilte. Iedereen kijkt als één man dezelfde richting op: naar de poort van de Brandenburger Tor. Het blijkt alleen geen poort meer, want poorten horen geopend en gesloten te worden. Deze is nu hermetisch afgesloten, gebarricadeerd zelfs, met een lange rol prikkeldraad aan de westelijke zijde en een rij strak naast elkaar staande leden van de Oost-Duitse *Volkspolizei* – de Vopo’s – aan de oostelijke zijde. In het angstaanjagende blauwe licht van de draagbare schijnwerpers kijkt Jutta door half toegesnepen ogen naar de mannen aan de oostkant, die worden afgewisseld met de vreemd uitzierende leden van de paramilitaire groeperingen met hun petten, die er zo sjofel bij staan dat ze op het laatste moment uit hun

bed geplukt leken te zijn – hoewel ze blijkbaar wel tijd genoeg hadden om zich te wapenen met korte, stompe machinegeweren.

Hugo zet de brommer weg en laat Jutta alleen; hij is nu op missie voor het radiostation. Hij haalt zijn opnameapparatuur tevoorschijn en hangt die over zijn schouder. Als in een droom loopt Jutta naar de poort, met een half oog op de West-Duitse politiemannen, die ook in een soort rij heen en weer staan te schuifelen. Ze lijken niet te weten of ze moeten voorkomen dat mensen de grens oversteken, of dat ze alleen maar de vrede moeten bewaren, mocht die verstoord worden. Ze hebben namelijk geen enkele waarschuwing gehad. Niemand is gewaarschuwd.

Jutta en haar mede-Berlijners zijn enige vorm van verdeling niet gewoon. Sinds 1945 wordt de hoofdstad van Duitsland in tweeën gesplitst; er is een grens tussen de Sovjetkant in het oosten en de geallieerde zijde in het westen. Een grens die min of meer met krijt getrokken is en om de zo veel tijd verplaatst wanneer de vier mogendheden weer eens ruziën over diensten als transport, water en elektriciteit. De Berlijners stappen ondertussen met grote regelmaat de scheidingslijn over – via de ongeveer tachtig controleposten die door de stad verspreid staan – en gaan gewoon door met het leven. Sommigen wonen in het Westen en werken in het Oosten en vice versa. De stad Berlijn dobert in de zee die de nieuwe Duitse Democratische Republiek – ofwel de DDR – heet, maar iedereen trekt gewoon met elkaar op. Bovenal zijn ze Berlijners.

Maar dit... Jutta heeft nog nooit zo'n tastbare grens door de stad zien lopen; een grens die niet om het minste of geringste verschoven zal worden. Een scherpe stalen afscheiding die haar huid ongetwijfeld aan flarden zou trekken als ze het waagde om erdoorheen te breken, een fysieke belemmering die aanduidt dat ze niet mag oversteken, want anders...

Jutta staart naar het tafereel dat haar tot in het diepste van haar ziel beangstigt. De voorstelling van wat er aan de andere kant van dit obstakel ligt, van deze grens die dwars door haar hele thuisstad zal lopen, verlamt haar. Niet de Sovjettroepen en tanks die in het achterland van Oost-Duitsland gereed staan om hun nieuwste bondgenoot onder de

communistiche staten te hulp te schieten; zelfs niet de alom gevreesde Oost-Duitse geheime dienst, de Stasi, die elke centimeter van Berlijn, zowel Oost als West, onder de microscoop heeft. Nee, niet zij. Karin. Haar zus is aan de andere kant. Uit puur domme pech is ze in Oost-Berlijn. Meer broers of zussen heeft ze niet, alleen haar enige zuster. Haar tweelingzus. Haar hele andere helft.

De paniek schiet door haar lijf: hoelang gaat dit duren? Stel dat ze Jutta er niet in laten, of Karin er niet uit? Wat dan?

Jutta tuurt langs de Brandenburger Tor en de wachters die nog meer spiraalvormige rollen prikkeldraad plaatsen, langs de gepantserde troepenwagens die af en aan rijden. Daarachter ziet ze weifelende mensen, mede-Berlijners die nu aan de andere kant vastzitten. Jutta vraagt zich af of ze zich net zo verward voelen als zij. Aan haar kant lopen mensen langs haar heen die tegen zichzelf en iedereen binnen gehoorsafstand mompelen: ‘Wat gebeurt er nou? Ze zeiden dat er geen muur zou komen. Daar was hij toch duidelijk over? Geen plannen voor een muur.’

Verscheidene mensen knikken en zeggen dat ze dat ook gehoord en gelezen hadden: Walter Ulbricht, communistisch leider van de DDR, die een paar maanden eerder voor een kathedraal ten overstaan van pers en getuigen verkondigde dat er ‘geen muur’ zou komen die de stad zou verdelen.

De twee landen zijn een ander verhaal. Het IJzeren Gordijn tussen de landen Oost- en West-Duitsland bestaat al sinds kort na de Tweede Wereldoorlog, met Berlijn als enig doorlaatbaar membraan. Het is moeilijk je voor te stellen dat er een hele wereldstad rondobbert in deze Oost-Duitse zee, 160 kilometer verwijderd van de rest van West-Duitsland, maar zo is het nu eenmaal in deze naoorlogse wereld. Voor de geallieerden is West-Berlijn een dure maar symbolische aanwezigheid achter het IJzeren Gordijn die ze met geld en troepen overeind willen houden. Maar voor de Oost-Duitsers fungeert de grens vooral als toegang tot het Westen, een poreuze ontsnappingsroute voor degenen die wanhopig het communisme willen ontsnappen. In de loop der jaren hebben er al hon-

derdduizenden gebruik van gemaakt, waardoor de DDR steeds meer waardevolle werknemers verliest.

Maar niet nu. Niet hier, niet vandaag. Niet meer.

Jutta's gedachten worden onderbroken door Hugo, die opeens naast haar verschijnt en aan haar mouw trekt.

'Kom, we moeten weg,' zegt hij. Zijn lange magere gezicht ziet rood van opwinding nu hij een verhaal te pakken heeft, een groots verhaal, maar ook van angst om wat er voor hem en iedere andere Berlijner misschien in het verschiet ligt. Met zijn pezige lichaam rent hij naar zijn brommer, waar hij ongeduldig wacht tot Jutta achterop is geklommen.

'Waarnaartoe?' vraagt ze. Het is voor het eerst sinds ze de rollen met prikkeldraad heeft gezien dat ze weer iets zegt, en het voelt vreemd.

'Kijken of het overal is – rondom.'

In zijn opwinding spreekt Hugo in halve zinnen en losse woorden, maar Jutta begrijpt wat hij bedoelt en dat helpt niets tegen de angst. Zou er nog meer prikkeldraad liggen? Bij elke controlepost? Als het rondom de hele westerse kant ligt zoals ze vreest, dan komt ze nooit bij Karin. Ze stelt zich voor dat ze zich door de scherpe metalen versperring worstelt die haar huid en kleding doorboort, dat ze de scherpe punten uit haar huid moet trekken. En dan? Dan staat ze bebloed en gewond in het ziekenhuis waar Karin al in ligt en is ze niet in staat een ontsnapping voor haar en haar zus te organiseren.

'Ik moet bij Karin zien te komen,' roept ze naar Hugo terwijl ze door de straten van West-Berlijn razen die inmiddels steeds drukker worden. Het nieuws heeft zelfs de slapende stadsbewoners bereikt. Verbijsterd dwalen ze rond in hun pyjama waar sommigen snel een broek of een overhemd over hebben aangetrokken. Er heerst stille consternatie.

'We moeten eerst een controlepost vinden die open is!' roept Hugo naar achteren.

Wanneer ze halt houden bij de controlepost op de Bornholmer Strasse, een van de slechts acht overgangen die nog open zijn, is het minder rustig en even ontregeld als elders. De mensen beginnen hun stem terug te vinden.

‘Dit kan toch niet,’ roept een man vertwijfeld. ‘Dit is toch geen democratie!’

Hij heeft gelijk, want achter het dunne prikkeldraad heerst het communisme, maar misschien voelt hij zich beter nu hij zijn gedachten heeft geuit. Nog een stem: ‘Op station Friedrichsstrasse hebben ze de S-Bahn tegengehouden en ze sturen de treinen terug naar het Oosten.’ Iemand anders roept dat de ondergrondse U-Bahn ook is afgesloten, wat aan geeft dat de verbinding – de spoorbaan rond de stad – verbroken is. De ene keten wordt doorbroken, de andere wordt gesmeed.

Hugo verdwijnt weer in de mensenmassa, met zijn microfoon voor zich uit gestrekt alsof hij een middeleeuws steekspel aan het vechten is. Jutta tuurt langs de protesterende mensen naar een jonge Oost-Duitse wachter die naast de grenspost staat. Met een oog op het machinegeweer waar ze allemaal van voorzien lijken, baant ze zich een weg door de menigte naar het prikkeldraad, waar de schildwacht haar verbaasd gadeslaat: niemand heeft zich nog zo dichtbij gewaagd. De rest protesteert van een afstand en deinst achteruit terwijl de boze woorden die heen en weer worden geslingerd in de lucht blijven hangen. Ondanks de verwilderde blik in zijn ogen heeft hij het fatsoen om zijn wapen te laten zakken zodra Jutta in zijn buurt komt.

‘Mag ik... mag ik erdoor?’ vraagt ze.

Zijn ontsteltenis groeit. Waarom zou ze er in hemelsnaam door willen? Zij zit aan de vrije kant, in de enclave van Westerse symboliek. Wat moet ze in het Oosten?

‘Nee,’ zegt hij door zijn ongeloof heen. ‘Niemand mag erdoor. Niet vandaag. Niet zonder vergunning.’ Zodra hij haar wanhoop ziet, voegt hij eraan toe: ‘Het spijt me, Fräulein.’

‘Maar mijn zus ligt in het ziekenhuis aan jullie kant,’ zegt Jutta smekend. ‘Ze komt uit West-Berlijn’ – en voor het eerst voelt ze de ware betekenis van dat verschil – ‘ze mag toch zeker wel terugkomen?’

‘Ik weet het niet, Fräulein,’ zegt hij. Hij neemt weer een afstandelijk air aan met zijn blik in de verte gericht. Volgens Jutta kijkt hij alsof hij bang is voor mogelijke emoties; zolang kinderen of oude dametjes maar